

Літаратура

1. Практыка беларускага маўлення: Вучэб. праграма для замежных стажораў / Аўт.-склад. Г.К. Чахоўскі, Т.Л. Чахоўская. Мінск, 2008.

І.А. Гапоненка

ПРАБЛЕМЫ ПРАВАПІСУ ЎЛАСНЫХ ІМЁНАЎ

Анамастычная лексіка – спецыфічная частка лексічнага складу нацыянальнай мовы. У цэлым упісваючыся ў агульнамоўную сістэму, яна ў той жа час займае ў ёй асобнае становішча: падпарадкоўваецца сваім уласным заканамернасцям развіцця і функцыянавання, мае асаблівасці ў плане ўнутранай арганізацыі і ўзаемадзеяння паміж асобнымі элементамі. Складаючы перыферычную групу лексікі, уласныя імёны ў параўнанні з апелятывамі з’яўляюцца больш адчувальнымі да розных уплываў і змен суб’ектыўнага характару.

Такія адметнасці абумоўліваюць складанасці пры ўключэнні онімаў у нарматыўныя схемы. У прыватнасці, яны з цяжкасцю паддаюцца арфаграфічнай кадыфікацыі. Пацверджаннем гэтага могуць служыць дзеючыя на сённяшні дзень правілы напісання онімаў паводле зборніка «Правілаў беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (Мінск, 2008). Гэты абноўлены і ўдасканалены варыянт беларускіх арфаграфічных нормаў ўсё ж не вырашае цалкам пытанні пісьмовага афармлення онімаў.

Напрыклад, цяжкім для практычнага прымянення з’яўляецца прапанаванае ў § 12 (пп. 2-3) дзеючага арфаграфічнага звода правіла перадачы ў прозвішчах зычных [д] і [т]. Так, згодна з правіламі п. 2 літары *дз*, *ц* перад мяккім [в] трэба пісаць у залежнасці ад вымаўлення (падаюцца прыклады прозвішчаў *Мацвеевка*, *Бацвіннік*). А ў п. 3 канстатуецца (без тлумачэння прычыны), што ў некаторых словах у такой пазіцыі ўсё ж такі пішацца *д* і *т* і ў якасці прыкладу прыводзіцца прозвішча *Мардвінаў*. Заўважым, што вымаўленне, на якое рэкамендавана абапірацца ў правіле, на жаль, занадта няпэўны арыенцір. Калі ўлічыць абмежаванасць сучаснага беларускамоўнага асяроддзя, то даводзіцца прызнаць, што літаратурныя арфаэпічныя нормы не з’яўляюцца агульнавядомымі, а індывідуальнае вымаўленне характарызуецца прыкметнай неаднастайнасцю і не выключае варыянтаў *Батвіннік* або *Мардзвінаў*. Але напісанне пералічаных прозвішчаў можна

прынамсі «падгледзець» у зборніку правілаў. А вось афармленне тых прозвішчаў, якія не трапілі ў ілюстрацыйны фонд, зыходзячы з пададзеных рэкамендацый, увогуле застаецца загадкавым, напрыклад, *Дзвінскі* (ці *Двінскі?*), *Дзмітрыенка* (ці *Дмітрыенка?*), *Ліцвінаў* (ці *Літвінаў?*), *Галотвін* (ці *Галоцвін?*) і пад.

Не зусім дакладнай выглядае фармулёўка правілаў напісання прыстаўных і ўстаўных зычных ва ўласных імёнах (§ 14). Згодна з імі прыстаўная *в* пішацца перад націскным *о* ў сярэдзіне (то, можа, устаўная, а не прыстаўная?) некаторых слоў: *Лявон*, *Лявончанка*, *Радзівонаў* (п. 3) і не пішацца ў запазычаных словах і некаторых уласных імёнах і назвах: *Оксфард*, *Ом*, *Омск*, *Орша*. Па якой прымеце можна апазнаць гэтыя *некаторыя* лексемы, не ўказваецца, што аўтаматычна пераводзіць названыя арфаграмы ў разрад верагоднасных.

Асобныя правілы, агавораныя ў «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» 1959 г., зараз проста зніклі з арфаграфічнага зводу. Так, можна спрачацца, наколькі прымальным было кадыфікаванае ў 1959 г. правіла аднаўлення *о* пад уплывам пабочнага націску ў 1-й частцы складаных прозвішчаў, калі ў 2-й частцы націск стаіць не на першым складзе (тыпу *Галабародзька*, *Космадзям'янскі*). Але сёння ў § 5, прысвечаным правапісу складаных словаў, уласныя імёны ўвогуле не ўваходзяць ні ў зместавую, ні нават у ілюстрацыйную частку. Адпаведна няясна, падпадаюць ці не падпадаюць яны пад агульныя правілы параграфа.

Вялікія пытанні выклікае правапіс іншамоўных онімаў. У арфаграфічным зводзе 2008 г. правілы напісання запазычаных ўласных імёнаў фактычна не зазналі змен у параўнанні з «Правіламі беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» 1959 г. Па-ранейшаму ў пачатку запазычаных імёнаў і геаграфічных назваў літары *э*, *е*, а таксама *д*, *т* і *дз*, *ц* прапануецца пісаць ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем (§ 3, п. 2; § 12, п. 7), перадаваць яканне ў залежнасці ад паходжання оніма (славянскі/неславянскі) (§ 6, п. 2), звяртацца ў складаных выпадках да слоўнікаў (§ 12, п. 7). Усе ўказаныя арыенціры, як ужо гаварылася, надзвычай няпэўныя. Адсылкі ж да слоўнікаў фактычна бязадрасныя, бо спецыяльных даведнікаў па правапісу антрапонімаў і тапонімаў у беларускай мове няма, а ў рэестр агульных арфаграфічных слоўнікаў ўключаны толькі адзінкавыя ўласныя імёны.

У «Правілах» 2008 г. унармаванню падлегла частка правіла адносна правапісу *у* і *ў*. Так, згодна з сённяшнімі нормамі ў канцы запазычаных слоў ненаціскае *у* не скарачаецца (§ 15, п. 1). Гэта дазволіць пазбегнуць масава распаўсюджаных раней паралельных напісанняў тыпу *Бісау*,

Такелау, Ланьчжоу, Хайкоу, але Ваў, Шпандаў. Але як вызначыць правільнае напісанне *у* або *ў* у сярэдзіне оніма па-ранейшаму дакладна невядома, бо *ў* пункце агаворана скарачэнне *у* да *ў* толькі ў агульных запазычаных назоўніках (тыпу *саўна, фаўна, паўза*), а таксама ў выпадках чаргавання [л] з [ў] (*воўк, моўчкі*) і [в] з [ў] (*лаўка, аўторак, Аўстрыя, Каўказ, Аўрора, Роўда*), ды і тое ўласныя імёны ў гэтых правілах у сваёй большасці аднесены да выключэнняў (*Алдан, Алжыр, Албанія, Волга, Валдай, Балгарыя; В'етнам, Влтава*).

Такім чынам, арфаграфічныя ўстаноўкі адносна перадачы іншамоўных геаграфічных назваў у «Правілах» 2008 г. у параўнанні з «Правіламі» 1959 г. прынцыпова не змяніліся і не папоўніліся. Адпаведна можна спрагназаваць, што будзе мець працяг сітуацыя правапіснага разнабою па цэлым шэрагу пазіцый, як гэта назіралася нават у найбольш аўтарытэтных выданнях, напрыклад, на картах «Беларускай энцыклапедыі» (у 18 тамах). Пры аналізе напісання тапонімаў у гэтым і іншых выданнях засведчана, напрыклад, неаднастайная перадача зычнага [т] у іншамоўных геаграфічных назвах: *Джыбуці, Таіці*, але *Баўнты, Цынцынаты, Белу-Арызонты; Тыксі, Тыбр, Тымор, Тырана, Тытыкака*, але *Ціроль, Церак, Церкс*³⁰; разнароднае абазначэнне ненаціскага [у] ў сярэдзіне слова: *Ніуэ, Каунас*, але *Баўнці, Маўнт-Айза, Манаўс, Род-Таўн, Кейптаўн, Сан-Паўлу, Джорджтаўн, Масаўа*³¹.

На наш погляд, каб упарадкаваць правапіс уласных імёнаў, трэба перш за ўсё ўсвядоміць і ўлічыць спецыфічнасць гэтай групы слоў у лексічнай сістэме. Пры гэтым варта зважаць і на пэўныя факты гісторыі мовы. Так, своеасаблівае становішча онімаў на фоне агульных слоў адзначалася яшчэ ў перыяд пачатку ХХ стагоддзя, які з'яўляецца зыходным у працэсе станаўлення норм новай беларускай мовы, і таму асабліва цікавы і паказальны. У гэты час у напісанні онімаў, як і ўвогуле ў пісьмовым афармленні беларускіх тэкстаў, нельга вызначыць адзіныя і стабільныя правілы. Але, нічым не вылучаючыся на тагачасным

³⁰ Вымаўленне, на якое прапанавана азірацца, тут не дапаможа, бо не дае адназначных арыенціраў. Магчыма, пры перадачы па-беларуску такіх назваў можна было б адштурхоўвацца ад іх напісання ў рускай мове: рускае *ти* перадаваць як *ці* (напрыклад, *Ціцікака, Баўнці* ад рус. *Титикака, Баунти*), а *ци* – як *цы* (напрыклад, *Цынцынаці* ад рус. *Цинциннати*). Але не выключана, што аналіз большай колькасці падобных прыкладаў дазволіць падабраць іншы рацыянальны прынцып іх правапіснага афармлення.

³¹ Магчыма, у такой пазіцыі, як і на канцы назваў, не варта скарачаць [у] да [ў]. Гэта дазволіла б дасягнуць правапіснай паслядоўнасці, спрасціла б вымаўленне такіх назваў і не аддаляла б гучанне іншамоўных назваў па-беларуску ад іх гучання ў мове-крыніцы.

арфаграфічным фоне па ступені ўнармаванасці, правапіс слоў анамастычнай лексікі меў у той жа час прыкметнае і прынцыповае адрозненне, якое датычыла зыходнай арфаграфічнай устаноўкі.

Агульныя правапісныя нормы на пачатку XX стагоддзя стыхійна фарміраваліся пад непасрэдным уплывам вуснага вымаўлення, у сувязі з чым на пісьме больш ці менш паслядоўна адлюстроўваліся фанетычныя асаблівасці жывой беларускай гаворкі. У новай беларускай арфаграфіі вядучым паступова становіўся фанетычны прынцып. Правапіс жа онімаў яму не падпарадкоўваўся. Пры напісанні тапонімаў і антрапонімаў рысы беларускай фанетыкі адзначаюцца па меншай меры несістэмна. Прычым у падыходзе да правапісу славянскіх і неславянскіх паводле паходжання ўласных імёнаў на той час не існавала такога даволі выразнага падзелу, як у сучасным правапісе. На арфаграфічным абліччы славянскіх онімаў уплыў беларускай фанетыкі, натуральна, адбываўся некалькі больш прыкметна, але ў цэлым пры напісанні ўласных імёнаў любога паходжання асаблівасці вымаўлення не былі арыенцірам.

Так, у галіне вакалізму ва ўласных імёнах ненаціскны [о] даволі стабільна перадаваўся праз о (пры тым, што перадача акання ў гэтай пазіцыі на пачатку XX стагоддзя сталася фактычна агульнапрынятай нормай): *Помпея, да Лондону, Голландіі, Португалія, Токио, Корэя, Potsdam, Stokholm, Бодайбо, Болгарыя, Болівія, Lugano, з Лотыголя, Логойск, у Одэсі, Полтаўскай губэрні, Ярослаўль, Новагрудок, Молодэчна, Смалевичы, Поставы, в. Свислоч, Борысоў, Хотаевічы, Хоценчыцы, з Ошмянскага пав.; Анджэло Буонароті, Леонардо да Вінчі, па Аполлона, Konstancija, полкоўнік Плото, прынц Ольдэнбургскі, Олесь, Прокоп, Ромуальд, С.Полюяна, Погодін, Горэцкі, Богдановіч, Л.М. Рогоўскага, з Некрасова, Элізы Ожэшкавай, Марыя Конопніцка, Столыпін, Гоголь, Шэвчэнко, Волошын, Кропівніцкага. Сустрэкаюцца выпадкі пашырэння акання і на гэтыя групы слоў, але на агульным фоне яны не вельмі шматлікія: ад часу пагібелі Пампеі, у Галандыі, Масква, Кастрама, Смаленск, Маладэчна; Капернік, Саламон, Аксінья, Аксана, Раман, Казлоўскі, Камар, Варанцоў.*

Нязменным захоўваўся ў онімах і ненаціскны [е], як пасля зацвярдзелых, так і пасля мяккіх (у той час як у апелятывах больш ці менш стабільна адзначалася аканне і яканне): *Нахичэвань, Гэрцэговіна, Новочэркаск, Азэрбэйджан, Орэнбург, у Мэрэчоўшчыні, Красны Берэз, Плешчэніцы, Пецэрбург, у Петроўску; граф Путкамер, Кэрэнскі, Аврэйцэвіч, Янка Нечэкань, Шэрэметов, Сергей, Семён, Сьцепан Сельчук, Алексеевы, Верховскі, Зеленой, Ерогін, Янка Сенькевіч, але Сямёнов, Невядомскі.*

У галіне кансанантызму пры напісанні онімаў таксама маглі не адзначацца нават такія маўленчыя асаблівасці, якія на той час ўжо шырока і стабільна адлюстроўваліся ў словах апелятыўнай лексікі. Гэта, напрыклад:

1) дзеканне і цеканне: *Фінляндія, Тонтрэтіна, у Териоках, у Дисненским пав., Актюбінскі пав., Дикер, Сидерсен, Скарытін, Никитин, Диков* (але у *Фінляндзіі, у Ноугарадзі, Косцюкович*);

2) пераход [в] у [ў]: у *Ковне, Шэвчэнка, Муравьёў, Коковцэв, Павловіч, Белоусов, Жбанков, Малиновскі, Дворанінов, Виноградов, Rokrowskaĥo, Лаврэнтьев, Чыгіров, А. К. Сержпутовскі, Фролов* (але у *Коўне, у Петроўску, у Нижнім Ноугарадзі, Брозгаўз, Маслоў, Варанцоў, пісар Осташэўскі, Базыль Хожоулянец, А. К. Сержпутоўскі*);

3) адпадзенне канцавога [j]: *Берэзовскій, Замысловскій, Пятрук Чорный, Крыжаноўскій, Юскевіч-Краскоўскій* (але *Чэтвертынскі, Ольдэнбургскі, Невядомскі*).

Можна меркаваць, што непадпарадкаванасць агульным правілам пісьма ў онімах рознага паходжання выклікалася неаднолькавымі прычынамі. Пры афармленні ўласнаславянскіх тапонімаў і антрапонімаў хутчэй за ўсё арыентаваліся на афіцыйную форму ўласнага імя. Ва ўмовах жа дзяржаўнасці рускай мовы на тэрыторыі тагачаснай Беларусі афіцыйны запіс імёнаў, натуральна, праводзіўся згодна з рускай арфаграфічнай традыцыяй, паводле якой маўленчыя асаблівасці на пісьме не адлюстроўваюцца. А пры перадачы на пісьме тапонімаў і антрапонімаў запазычаных з еўрапейскіх моў, відаць, дзейнічаў прынцып максімальнага захавання іх зыходнай формы, як у мове-крыніцы. Гэтая тэндэнцыя пры афармленні анамастычных запазычанняў праявілася яшчэ і ў наступных арфаграмах:

1) у захаванні нязменнымі іншамоўных вакальных спалучэнняў: у *Териоках, Тэафіль, хаця социалист Вивияни*;

2) у перадачы [l] еўрапейскага мяккім: у *Новай Зэляндыі, London, у Лёзанні*;

3) у перадачы іншых зычных цвёрдымі: *Авэль, Авэрбух, Міхэль, Бэтховэн, Гэя, Анакрэон, Мэсына, у Сыцылію, Амэрыка, Антвэрпэн, Вайсэльбэргэр, Бэтмантольвэг*;

4) у захаванні іншамоўных падвоеных зычных: у *Лёзанні, Мэсына, Аппалон, и Bessarabii, у Одэсі, Пруссия, барон Ропп, Шыллинг, Міхэль Анжэльні* (але у *Одэсі, у Галандыі*).

Разгледжаны матэрыял дазваляе меркаваць, што на пачатку ХХ стагоддзя онімы вылучаліся ў асобную групу па правапісу. Гэты факт гісторыі мовы вельмі паказальны. Ён сведчыць аб зараджэнні ў

адзначаны перыяд пэўнай арфаграфічнай традыцыі, якую мэтазгодна прымаць пад увагу і пры сучасным правапісным упарадкаванні.

Увогуле, на наш погляд, мае сэнс разглядаць арфаграфію ўласных імёнаў асобна, не аддзяляючы яе ад іншых правапісных правілаў, не ствараючы «арфаграфію ўласных імёнаў», але вылучаючы яе ў спецыяльны раздзел, дзе правілы фармуляваліся б з улікам асаблівасцяў онімаў. Такі падыход практыкуецца ў арфаграфічных зводах нашых суседзяў, у прыватнасці палякаў і ўкраінцаў. Так, у польскай мове «Pisownia polska» ўключае асобны раздзел «Pisownia nazw własnych» (гл. *Zasady pisowni i interpunkcji* [Электронны рэсурс], 2011. Рэжым доступу: <http://so.pwn.pl/zasady.php?id=629595>, дата доступу: 11.10.2011), у якім ва ўступных заўвагах (п. 57) падкрэсліваецца, што агульныя правілы не ў стане ахапіць ўсё кола пытанняў, звязаных з напісаннем ўласных імёнаў і гэта выклікае неабходнасць іх спецыяльнага апісання. Адпаведны раздзел у польскай арфаграфіі ўключае шэраг падраздзелаў, у якіх рэгламентуецца правапіс імёнаў і прозвішчаў (польскіх і запазычаных), словазмяненне прозвішчаў (мужчынскіх, жаночых, англійскіх, французскіх, нямецкіх, італьянскіх, венгерскіх), правапіс і скланенне запазычаных геаграфічных назваў, афармленне іншаславянскіх уласных імёнаў са спецыфічнымі лацінскімі знакамі, правапіс лацінскіх і грэчаскіх уласных імёнаў. «Український правопис» (Київ, 1960) таксама ўтрымлівае раздзел «Увагі до правопису власних назв», у якім пералічаны правілы напісання ўкраінскіх і іншаславянскіх і неславянскіх прозвішчаў, геаграфічных назваў рознага паходжання, асаблівасці іх скланення, правапіс складаных тапонімаў і прыметнікавых адтапанімічных найменняў.

Такі раздзел быў бы дарэчным і ў беларускай арфаграфіі. Па-першае, існаванне самастойнага раздзела па правапісу ўласных імёнаў істотна спрасціла б пошук адпаведнай арфаграмы для карыстальніка. Па-другое, разгляд пытанняў арфаграфіі онімаў непасрэдна ў межах анамастычнага поля забяспечыў бы сістэмны падыход да пісьмовага афармлення ўласных імёнаў, што дазволіла б удакладніць многія пытанні правапісу тапонімаў і антрапонімаў і ліквідаваць разнабой у іх напісанні.

Акрамя таго, заўважым, што вельмі актуальнай задачай бачыцца стварэнне спецыяльных нарматыўных слоўнікаў, у якіх бы рэгламентавалася напісанне антрапонімаў, тапонімаў і слоў іншых онімных груп.